

KAZAK DİLİNDE DUYGU BİLDİREN CÜMLELERİN PSİKOLİNGÜİSTİK BOYUTU

Geliş Tarihi/Received: 07.06.2018 - Kabul Tarihi/Accepted: 29.06.2018

Janar Köpbayeva

Lecturer, Akhmet Yassawi University

barekenov87@mail.ru

Öz

Çağdaş Kazak dilinde şimdiye kadar birçok dilbilim sorunları incelenmiştir. Halkın yaşam biçimi ve dünyaya bakış tarzı ile iç içe gelişip şekillenen dilin kuralları ve anlatım incelikleri sınırsızdır. Hâlihazırda tamamen incelenmek suretiyle açıklığa kavuşturulmamış meseleler de bir haylidir. Bunlardan biri çağdaş Kazak dilindeki sözdizimsel yapıların psikolinguistik boyutlarıdır. Bu çalışmada edebî eserlerdeki kişilerin karakter yapısını, kişiliğini ve duygularını belirten sözdizimsel yapılar, özellikle ünlem cümleleri ile soru cümlelerinin psikolojik ve linguistik boyutları doküman inceleme yoluyla nitel araştırma çerçevesinde irdelenmiştir. Bu tür cümlelerin insan zihninde oluşum süreçleri ile vücut bulması da etraflıca incelenmiştir. Ayrıca insanoğlunun kendi duygu ve tepkileri doğrultusunda ünlem ve soru cümlelerini oluşturma esnasında mensubu olduğu milletin dünya görüşü ile milli kimliğini de yansıtmaları üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Sentaks, Psikoloji, Linguistik

THE PSYCHOLINGUISTIC ASPECT OF EMOTIONALLY SIGNIFICANT PHRASES IN THE KAZAKH LANGUAGE

ABSTRACT

Most aspects of modern Kazakh language are being deeply researched nowadays. Since language is developing alongside with people's life and is closely connected with community's evolution, there are still some unresearched language phenomena. One of the issues under study is psychologic and linguistic aspect of modern Kazakh syntax. This is why syntactic units namely exclamatory and interrogative sentences are under study from the psychological and linguistic points of view. Besides the ways and processes of their comprehension in human's minds are shown in the article. Special attention is paid to the way how a person can express his national identity and world outlook by means of exclamatory and interrogative sentences.

Keywords: Syntactic, Psychological, Linguistic

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЭМОЦИЯ МӘНДІ СӨЙЛЕМДЕРДІҢ ПСИХОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ АСПЕКТІСІ

КӨМЕК

Қазіргі қазақ тілінде күні бүгінге дейін көп мәселе терең зерттеліп келді. Халық өмірімен, тіршілігімен біте қайнасып, бірге қалыптасқан тіл, оның сан қыры өте мол. Әлі күнге дейін жете қарастырылмаған, нақты көз жеткізілмеген мәселелер жеткілікті. Соның бірі – қазіргі қазақ тілі синтаксистік құрылымдарының психолінгвистік қырлары. Осы мақалада көркем шығармадағы кейіпкер мінезін, бейнесін, эмоциясын танытатын синтаксистік бірліктер, әсіресе, лепті және сұраулы сөйлемдердің психологиялық және лингвистикалық жақтары нақты деректер негізінде қарастырылған. Олардың адам санасында қандай үдерістер арқылы түзіліп, жарыққа шығуы да жан-жақты зерделенген. Тіпті адам өз эмоциясы, сезімі арқылы лепті, сұраулы сөйлемдерді шығару барысында ұлттық дүниетаным, ұлттық болмысты да білдіретіндігі талданып берілген.

Кілтсөздер: Синтаксис, психология, лингвистика

Жалпы адамзат баласы мектеп қабырғасында жүріп, грамматика ілімімен танысады, сол жайында білім алады. Оны ел біледі, қалағаны оны тіпті жақсы меңгерген десе де болады. Алайда белгілі ережелері бар, дұрыс жазу және айту заңдылықтарына бағындыратын грамматика енді біреулерге керексіз әрі көңілсіз болуы мүмкін.

Ал сонымен бірге осы грамматиканың дискрипті немесе сипаттаушы деп аталатын, адамға қажетті білімді, оның сөйлеуін, сөйлеу тілін түсіндіретін түрі бар.

Осы грамматика, әсіресе, психологтарды қызықтырады. Өйткені оны зерттеу психологияға адам санасының табиғаты туралы маңызды ақпарат беруге көмектеседі. Мәселен, адам басында бірнеше сөздер, сөздер тіркесін ғана айтар болса, онда оның тілі, ойы түсініксіз болар еді. Ал ол сөздер мен сөйлемдерді орын-орынға қоя отырып, сөйлем құраса, онда айтайын деген ойы ұғынықты болары хақ.

Осылайша грамматиканы психолінгвистикалық аспектіде зерттеу бір-бірімен тығыз байланысты екі мақсаттың пайда болуына әкеледі: бірі – тіл қабілеттілігінің лингвистикалық сипаты, психолінгвистикалық шынайылық. Екіншісі - тіл белсенділігіне әсер ететін психологиялық факторлар және оған табиғаттың ықпалдылығы. Яғни үлкендер мінез-құлқына байланысты сипаттамалық зерттеуді қарастырамыз.

Көптеген психолінгвистикалық жұмыстар «Сөйлемдер қандай жолмен есте сақталынады?», «Сөйлемдер адам жадында өңделгенде қандай да бір шектеу бола ма?» деген сауалдармен тығыз байланысты.

Жалпы, сөйлемдер адам жадысында ерекше мәртебеге ие екендігіне ешкімнің күмәні жоқ. Адам сөйлемді жай ғана сөздер тіркесі ретінде есте сақтамайды, өйткені қалай болса солай тіркескен сөздер тізбегінен гөрі нақты сөйлемді сақтап қалуға бейім келеді. Ойды дұрыс жеткізбеген, нормадан ауытқыған сөйлемдерден гөрі дұрыс мағыналы сөйлемдер есте жақсы сақталады. Әрине, бұл жерде сөйлемнің синтаксистік құрылымы және беретін мағынасы сөйлемді есте сақтауда маңызды рөл атқарады. Онымен қоса сөйлемді тыңдап болған соң, оның кейбір құрылымдық детальдары толық болмаса да, қысқа уақыт ішінде адам оның жалпы мазмұнын түсініп, қайталай алады.

Басқаша айтатын болсақ, адам бұрынырақ естігенін өзгертіп, басқа сөзбен жеткізеді және жинақтап айтады. Адам тіпті сөйлемді сөзбе-сөз айта алмайды. Сондықтан да сөйлем мағынасы мен формалары бір-біріне қатысынсыз толық есте сақталуы мүмкін, синтаксистік бірліктің терең мағынасы есте үстіңгі құрылымынан, қабатынан гөрі тұрақты сақталады.

Бұл тұжырымдардың бәрі психолингвистикалық-зерттеушілердің үздіксіз еңбектерінің негізінде жасалды.

Әдетте, кейбір сөйлемдер адам ұғымына ауыр, түсініксіз келеді. Мысалы, бірнеше сөйлемдерді салыстырып көрейік.

Жүргіншілер келе жатқан қабат-қабат биіктің арасында жатқан жіңішке өзек кейде тарауланып, көп салаға бөлініп, кейде тірескен биік тік жартастардың арасынан жалғыз аяқ жолдай болып жіңішкеріп, жыланша иіріледі (М.Әуезов).

Бұл ойы оның қанын ішіне тарта құбылған осы қуқылдануынан да, қатты түйілген қыртысты қабағынан да, күні бойы қаққан қазықтай шаншылып отырған кісінің қазір ұшып тұра келіп, жарқ еткізіп көз тастауынан да айқын көрінді (Х.Есенжанов).

Немесе мына бір сөйлем: *Алыстағы бөкен бел қыраттарды өрмелеп жылқылар да жоғары жылжып барады, ал ана арқа беттен өзен бойынан жасыл тымақты орманы сілкініп-сілкініп жіберіп, тұрып жатқан бір жанды нәрседей болып көрінеді (Х.Есенжанов).*

Міне, осы сөйлемдердің қай-қайсысын алсақ та, ұғымға ауырлау, еске сақтауға да қиын күрделі сөйлемдер. Бұл сөйлемдерді ана тілінің байырғы сөздерін бүге-шігесіне дейін түсінетін көне көз қариялар не болмаса, тілші-филологтар болмаса, бүгінгі жастар, заманауи қазақтар түсіне алмауы мүмкін.

Ал мына сөйлемнің бас жағы ұғынықты басталып, аяқ жағы түсініксіз.

Бұл хабарды Гүлнар қуанышпен қарсы алды, өйткені Телкөл Сарысу өзені құйылатын алыста (С.Мұқанов). Осы сөйлемнің бас жағы барлығымызға түсінікті. Алайда екінші сөйлемі өзен мен көл туралы, әрі бірінші сөйлеммен байланысы жоқ. Байланыс алдыңғы сөйлемдермен

жалғасқан. Бұл сөйлемді жекелей берсе, дәл осылай аяқ жағы түсініксіз болары хақ.

Осылайша, қысқа мерзімді еске сақтау көлемі сөйлеу белсенділігіне әсер ететін осы сөйлемдерді естігенде кездейсоқ маңызды өзгеріске түседі.

Кейбір ғалымдар өздерінің тәжірибесінде сөйлемдерді есте сақтау синтаксистің нақты аспектілеріне байланысты екендігін көрсетті. Адам жеке сөздерден гөрі сөйлемді көбірек жаңғыртып, кодтай алады. Сондықтан олар сөйлемдердің сөздерден гөрі одан ірі бірліктерге жіктелуіндегі синтаксистің рөлін көрсетті. Грамматикалық өзгерістерге негізделген болжамдар сөйлемді оның пайымы мен синтаксистік құрылымы туралы кейбір ақпаратқа, толықтыруларға бөлінетіндігін көрсетті.

Мәселен бір сөйлемді алсақ, олар төрт түрлі ұғым бере алатындай құрылымда келе алады.

Үнемі қолданылатын сөйлем: *Олар Медеуге барды.*

Көп қолданылмайтын сөйлем: *Олар үй-ішімен Медеу мұзайдынына, демалуға барды («Балдырған» журн.).*

Болымды сөйлем: *Олар Медеуге демалуға барды.*

Болымсыз сөйлем: *Олар Медеуге демалуға барған жоқ.*

Осы төрт сөйлемнің негізгі ойы – олардың Медеуге баруы. Соған қарамастан әрбір сөйлем жеке-жеке ерекше синтаксистік құрылымға ие. Соңғы сөйлем, мәселен, әрі құрамынан бірнеше сөйлем мүшелері түсіп қалған, әрі болымсыз сөйлем. Мұндай «көп қолданылмайтын», «болымсыз», «сұраулы» сөйлемдердің жадыда грамматикалық таңбашалары белгілі орын алады.

Психолингвистика саласын зерттеуші ғалымдардың тұжырымдауы бойынша, әртүрлі грамматикалық белгілер бар, яғни үнемі қолданыла бермейтін сөйлемдер жадыға бір-бірінен бөлек тікелей кодталады және олар сөйлемнің өзінен бөлек сақталады.

Енді сөйлемдердің адамға берілу, оны түсіну дәрежесіне келсек, сөйлемнің нақтылығы мен жылдамдылығы олардың синтаксистік күрделілігіне байланысты болып келеді. Мысалы, үнемі қолданылатын белсенді сөйлемдер пассивті сөйлемдерге қарағанда өте күрделі емес, «ә» дегеннен-ақ түсінуге қолайлы. Ал болымды және болымсыз сөйлемдер ара қатынасынан аналогиялық нәтиже күтуге болады. Синтаксистік күрделілік дәрежесін байқағанда, ондай құбылыс көп кездеспейтіндігін аңғаруға болады. Бірақ сөйлемді толық түсіну оның синтаксистік формасын анық айқындайтын контекске тығыз байланыстылығы анықталды. Басқаша сөзбен айтқанда, сөйлемнің грамматикалық формасына қарап, абстракті түрде күрделі деп айта салуға болмайды.

Жалпы, сөйлемдер, әдетте, түрлі қарым-қатынастық жағдаяттарда, түрлі жағдайлар мәнін ашуда туындайтыны белгілі. Күнделікті жағдаяттар негізінде пайда болатын, көп қолданылмайтын сөйлемдер үнемі қолданылатын сөйлемдерге қарағанда ұғымға сәл ауыр, болымсыз сөйлемдер де болымды сөйлемдерге қарағанда аса қиын емес. Сондықтан да қазақ тіліндегі осы сөйлемдердегі кейбір тірек сөздер сөйлемнен бөлек жадыда сақталады. Осындай белгілерге ие сөйлемдер тікелей есте сақтауға қабілетті мидың оң жақ және сол жақ жартышарларының қомақты көлемін талап етеді.

Осыларды байқау нәтижесінде адам немесе жеке тұлға тыңдай немесе ести отырып, грамматика тілі туралы да бір өзінің білімі негізінде сөйлемді есте сақтайды деген психоллингвистикалық пайымдау жасауға болады. Ол білім қандай да бір түскен грамматикамен суреттелетіні хақ. Сөйтіп, грамматикалық ақпарат адам жадысының белгілі бір көлемін алады екен.

Сөйлемдер еске сақталғанда оның үстіңгі құрылымы емес, әдетте, түпкі мән-мағынасы сақталып қалады. Психоллингвистикалық тұрғыдан келгенде, сөйлемдердің түпкі, негізгі ойы мен сыртқы құрылымы болатындығын білеміз. Мысалы, а) *Іс машинамен тігілген көйлектер самсап тұр (М.Алексеев); ә) Қолдан тоқылған көйлектер ерекше сәнді (Ш.Мұртаза).*

Осы сөйлемдердің сыртқы құрылымы бірдей, ал түпкі құрылымы әртүрлі. Алғашқы сөйлемде көйлектердің іс машина арқылы тігілгені баяндалса, екінші сөйлемнің негізгі ойы – көйлектің адам қолынан шыққандығы, яғни қолдан тоқылғандығы айтылады. Жоғарыда айтылғандай, грамматикалық ақпарат еске сақтау органында белгілі бір көлемде орын алады. Әсіресе, әр сөйлем ішіндегі белгілі бір тірек сөздері немесе сөз тіркестері (іс машинамен тігілген, қолдан тоқылған сияқты) есте көбірек сақталып қалады. Сонда біз, әдетте, сөз мағынасын тез қағып алады екенбіз де, ал оның құрылысы мен құрылымына мән бере қоймайды екенбіз. Бұл – сөйлемнің сыртқы формасынан гөрі, оның терең құрылымын, яғни сөйлемнің мағынасы жылдам кодталады деген сөз. Тіпті белгілі психоллингвист Жаклин Закс өз еңбегінде осы ойды: «Мағына үшін елеулі болып табылмайтын формалар адам жадында сақталмайды», - деген пайымдауымен тұжырымдай түседі (Закс 1967: 437.).

Мәселен, бір сөйлемді әртүрлі құрылымда берер болсақ, онда сөйлемнің мағыналық және синтаксистік өзгерістерге ұшырағаны байқалады.

Әлішер ол мәселе туралы ойын Бекеңе, қала әкімінің орынбасарына жолдады. Енді осы сөйлемнің құрылымын былай өзгертер болсақ, Бекеңе, қала әкімінің орынбасарына, ол мәселе туралы Әлішердің ойы жолданды. Бұл жерде сөйлем семантикалық өзгеріске ұшырады. Енді осы сөйлемді Ол мәселе туралы ойын Әлішер Бекеңе, қала әкімінің

орынбасарына жазып жіберді деп өзгертсек, онда пассивті сөйлем түрі үнемі қолданылатын, активті түрге ауысады. Ал *Әлішер Бекенге, қала әкімінің орынбасарына осы мәселе туралы ойын жолдады* деп қолдансақ, құрылымы жағынан өзгеріске түседі.

Демек, бір сөйлем мағыналық және синтаксистік өзгерістерге ұшырай отырып, белгілі бір дәрежеде адам жадында сақталып қалады екен. Осындай сөйлемдер, оның сансыз мағыналы түрлері енді оқырман зейініне қалай ықпал етіп, қандай психологиялық әсер тудыратынына мән беріп көрелік. Мақаламызда эмоционалды сөздер мен сөйлемдерді қарастырып, оның психолінгвистикалық қырларын айқындауға тырыстық.

Эмоционалды сөздер халықтың ауызекі сөйлеу тілімен қатар әдеби шығармалар тілінде де көп кездеседі. Алайда сөз қуаттылығы жазушыларымыздың ой зерделігі, тіл байлығы және сөз шеберлігіне байланысты болып келеді. Эмоционалды сөздердің жасалуына да сөздердің орынды қолданыс табуы, қажетті мағынаның бояуды бере алатындай болуы қажет. Бұл – сөздің негізгі қызметтерінің бірі.

Құпиясы әлі де жұмбақ болып келетін әр адам баласының жан дүниесінде алуан түрлі болып, құбылып тұратын көңіл-күй болатыны белгілі. Көңілге әр түрлі жағдайда түрлі сезім беріп, жүрегімізді бірде қуанышқа бөлеп, бірде қайғы-мұңға батыратын сөздер қызметі ерекше болып табылады. «Кейбір эмоционалды-бағалауыштық сөздер тек кітаби (әдеби) тілдің төңірегінде жұмсалып, стильдік қызмет атқарады да, енді бірқатары сөйлеу тілінде қолданылады», - деп тұжырымдайды О.С.Ахманова (О.С.Ахманова 2004: 571.). Дегенмен эмоционалды сөздерді «біразы әдеби тілдік, енді бірі ауызекі тілде кездеседі» деп жіктеуге болмайтын сияқты. Жалпы кейбір жекелеген сөздердің (дөрекі сөздер, табу, варваризмдер) сөйлеу тілінде молынан қолданылуы мүмкін, бірақ олар әдеби тілде мүлде кездеспейді деуге де болады. Кей жағдайда ара-тұра ұшырасып қалары да кәдік. Сондықтан бұл сөздер тобы сөйлеу тілінде де, жазба тілде де көп кездеседі.

Орыс тілшісі, профессор А.Н.Гвоздев эмоционалды-бояулы лексиканы: «салтанатты шешендік, ақындық, жауап және еркелету, кекесінді, дөрекі мәнді», - деп бірнеше түрге бөліп қарастырады әрі оларға нақты мысалдар келтіреді (А.Н.Гвоздев 2005: 408.).

Ал І.Кеңесбаев пен Т.Жанұзақов эмоционалдық мағынаны: «Сөздің эмоционалдық мәні дара мағынасына қоса адамның көңіл-күйін, ой-пікірін білдіретін сөздер мәні», - деп түсіндіреді (І.Кеңесбаев, Т.Жанұзақов 1966: 206.). Мұндай сөздердің қасиетін белгілі ғалым Г.Смағұлова: «Адам өз ойын жеткізу үшін жай сөйлесіп қана қоймайды, өз көңіл-күйін, сезім астарын түрлі эмоциямен білдіру арқылы басқа адамдардың жан дүниесіне әсерін тигізеді», - деп ашып көрсетеді (Г.Смағұлова 1996: 128.).

Тілдердің сезімге, көңіл-күйге әсер ету қызметі оның мәнерлі құралдары арқылы экспрессивті қызметін көрсетеді. Адамның объективті шындыққа қатысты субъективті көзқарасы коннотативті мазмұнға ие болып, тілдің экспрессивті қызметіне бағалауыш және эмоционалды бояу қосады. Сөйтіп, бағалауыш, экспрессивтілік пен эмоционалдылық бір-бірімен байланысты қызмет етеді. Біз сөз етіп отырған эмоционалдылық – әдетте, адам сезімінің көріну қасиеті. Осыған орай одағай сөздер (уау, па, шіркін, масқара, әттең), мақал-мәтелдер (айдағаның бес ешкі, ысқырығың жер жарар), қай-қайсысы да өзінің табиғатына біткен эмоция тудыратын әсерінен, күшінен айырылмайды. Айтылған ойда адамдардың эмоциясы, сезім көңіл-күйі байқалса, экспрессивті бояуы да сонда қолданылады. Сөйлеу жолдарының эмоция кезінде тудыратын кейбір ерекшеліктерін үш түрде қарастыруға болады. Олар:

1. Эмоциялы сөйлемді табу;
2. Сөйлемнің синтаксистік құрылымының толық болуы;
3. Фразалық көңіл-күй бірліктері.

Эмоциялы сөйлемді танып-білу – басты мақсат. Бұл жерде эмоция кезінде сөйлеудің сипаты ескеріледі. Яғни, біріншіден, өз ойын білдіретін сөйлемді табу қиындығы, ұзақ уақыт күмәндану, қолмен қимыл көрсету, бір сөзді қайталау. Екіншіден, құрылымы сан түрлі сөйлемдер ішінен эмоциялы синтаксистік бірліктерді таңдаудағы икемсіздік.

Сөйлемнің синтаксистік құрылымының толық болуы а) ұзақтығымен, синтаксистік үзілуімен, грамматикалық және логикалық бітпеген сөйлемнің көбеюімен; ә) синтаксистік күрделілігінің төмендеуі; б) грамматикалық міндеттеменің толық есептелуімен сипатталады.

Фразалық көңіл-күй бірліктері кей жағдайда басы артық болады. Ол дегеніміз – монологиялық бірлікте доминантты есімнің болмауы. Басқаша айтар болсақ, кейбір фразалар эмоция әсерінен қайталап келіп, түзіліп жатады. Екінші жағдайда қайталаудың үш жолы кездеседі:

- ешқандай өзгертусіз толық қайталау;
- кейбір синтаксистік өзгертулер арқылы қайталау;
- түзету енгізу арқылы қайталау.

Осындай шарттар негізінде көңілге байланысты сөйлемдер жарыққа шыға бастайды, эмоционалды сөздер қатысуы арқылы эмоционалды сөйлемдер құрылады. Бірақ тіл элементтерінің барлығында бірдей эмоционалды-экспрессивті мағына болуы шарт емес.

Сөйлем коммуникативтік, пікір білдіру, ақпарат беру үшін жұмсалатын единица болғандықтан, оның эмоцияға тікелей қатысы бары белгілі. Оның қызметі – ойды білдіру. Сондықтан да жай сөйлемдер аясында сұраулы, лепті сөйлемдер қарастырыла отырылып, олардың адамның

барлық көңіл-күйін бере алатындығы анықталды, әрі олар психолінгвистикалық тұрғыда талданды.

Тіл білімі және психолінгвистика саласында эмоционалдықты қандай да болса да зерттелуі жөніндегі мәліметтерді қарастыру барысында екі маңызды мәселе аңғарылды: 1) Эмоционалдылықтың модальді ажыратылуы; 2) Эмоционалдылықтың теңестірілуі.

Біріншісіне көптеген психологиялық зерттеулер жүргізілген, осы құбылыстар анықталып қана қоймай, олар нақты түсіндірілген. Сонымен шартты деп аталынып, бірақ эмоционалды құбылыс зерттеуге қатысушылардың көпшілігінің құптауымен қабылданады. Ал психологиялық және лингвистикалық зерттеулерде эмоциялық жай-күйлер ажыратылатын және объективті деп саналады.

Екінші мәселеге келсек, ол адамдардың эмоционалды жай-күйлерін теңестіру, яғни бір эмоцияның бірнеше түрлерін өзара ұқсастыру, оның әр түрлі нұсқаларын дифференциялау жеке қабілетін арнайы бағытталған зерттеулердің көмегімен айқындау мүмкін болады. Сондықтан да көңіл-күйді білдіретін эмоционалды сөйлемдер жоғарыдағы сөз болған мәселелерге жауап ретінде жарыққа шығады.

Қазақ тілінде адамның көңіл-күйін білдіретін лексикалық құралдардың ішіндегі ең маңыздысы болып табылатын экспрессивті-эмоционалды сөйлемдерге немесе жай-күйді білдіретін сөздер, яки сөз тіркестеріне жете көңіл бөлу, олардың ішкі сырына үңілу заңды тұрғыда екі кезеңнен тұрады деуге болады:

- түрлі модальдық қатынасты білдіретін сұраулы және лепті сөйлемдер ішінен көңіл-күйлер атауларын анықтау (сөйлемдердің негізгі беретін эмоциясына қарай атауларын жіктеу);
- көңіл-күйді беретін атаулар арақатынасын айқындау (сөйлемдердегі негізгі көңіл-күй атауларының топтамасы);

Әдетте, көркем шығармаларда кейіпкер мінезін, бейнесін берудің синтаксистік құрамы жай сөйлемдердің сан түрінен тұрады. Солардың ішінде жай сөйлемдердің сұраулы, лепті, бұйрықты түрлері эмоциялы-экспрессивті қасиетімен ерекшеленеді. Аталған сөйлем түрлері көркем шығармадағы кейіпкердің сан түрлі сезім күйлерін жеткізудің бірден-бір амалы болып табылады. Көркем шығарманың басты қызметі де белгілі бір оқиғаны оқырман сезіміне әсерлі әрі бейнелі түрде жеткізу, синтаксистік құрылымдардың көркем әдебиетте кейіпкер бейнесін берудегі қызметі өте зор. Сондықтан әр түрлі көңіл-күйге байланысты сұраулы, лепті сөйлемдерді әдеби туындылардан қарастыра отырып, олардың қандай психолінгвистикалық мәнді бере алатындығын анықтауға тырыстық.

Мысалы, *Сырттан қатты шыққан дауыстар естілді де, қатты дыбыс естілді, үйде бейқам жатқан бала қатты шошып, орнынан атып тұрды (Д.Исабеков)*. Әдетте, адам аяқ астынан шошып кетсе, оқыстан атып тұрады, селк ете түседі немесе бақырып жылап жібереді. Бұл – шошынған адамның эмоциясы, ырқынан тыс әрекеті.

Психологияда адам қорыққанда сол қорқыныш эмоциясын түйсік арқылы қабылдайды да, тітіркендіргіштер әсер етуінен бірден үлкен ми қабатына барады. Түйсіктер мен қабылдау деректері ойлау бөлігінде шоғырландырылады да, сезім негізінде танылған жағдаятқа сүйене отырып, ойлау негізінде сөйлеу үдерісі жүреді. Оқыстан болған дыбысты, шуды, қатты айқай немесе жарылыстарды қабылдау арқылы адам түйсігі жүйке жүйесіне бірден әсер етеді де, белгілі бір әрекет жасайды не болмаса дыбыс шығарады. Содан кейін барып, ойланып, ой арқылы жеткен сөйлемді тілдесу негізінде жеткізуге мүмкіндік жасайды.

Лингвистикалық тұрғыда сараптасақ, адам қорқу немесе шошу көңіл-күйі кезінде, яғни психикалық әсердің негізінде лингвистикалық бірліктер – сөйлемдер белгілі бір жағдаятта сөйлеу арқылы жарыққа шығады. Сөйтіп, экспрессивті-эмоционалды сөйлемдер туындайды. Тағы бір-екі мысалға жүгініп көрейік:

- Әй, шықшы бері! – деген қаһарлы дауыстан селк етіп, шошып ояндым. Атып шықсам, Сұлтанның әкесі Сүгір жылқышы екен (Б.Соқпақбаев).

- Өлтіреді! Өлтіріп кетті! – деген үрей айғайдан зәресі ұшқан Ақлима далаға қайта жүгіріп шықты (Ғ.Мүсірепов).

Алғашқы сөйлемде оның шошу немесе тез арадағы қорқыныш кезіндегі сезімі іс-қимылы арқылы беріліп тұр, яғни оның *селк етуі*. Қорқу немесе шошу кезінде адамның жүрегі дүрсілдейді. Бұл сөйлем қорқудың ең төменгі сатысын көрсетеді. Себебі оның бойындағы қорқыныш сезімі тез арада бойынан өтуі, бұл – ең төменгі сатыдағы қорқыныш сезімі. Оны кейіпкердің қорқуынан байқауға болады, осы кезде адамда кішкене жүрек дүрсілі пайда болады. Сонан кейін өз бойындағы қорқыныш сезімін іс-қимылы арқылы, сондай-ақ эмоциясы негізінде байқатқанын аңғаруға болады.

Ал екінші сөйлемнен біреудің үрей айғайынан пайда болған сөйлемнен жанындағы Ақлиманың да қорқуын, оған бір адам күйзелісінің әсер еткенін көруге болады. Бұдан белгісіз біреу даусынан (сырттан айғайлаған) қорқу, үрей эмоциясының жоғарғы сатысы екенін аңғару қиын емес. Біреуді өлтіргенін, өлімді көріп тұрған адамның сезімі эмоцияның жоғарғы қабатын түзері хақ. Жоғары эмоциялы қорқу кезінде кісі бойында күйзеліс (стресс) пайда болып, жүйке жұқаруына әкеліп соғады.

Психологиялық сипатта осы екі сөйлемдегі үрей айғайын естіген екі адамда түйсік арқылы қабылдау пайда болып, қабылдау үдерісінде

жүйке жүйесіндегі тітіркендіргіштер арқылы энергияны жүйке процесіне қосу арқылы үлкен миға әсер еткені айқын аңғарылады.

Ал лингвистикалық жағынан алып қарағанда, белгісіз біреудің үрейленген кезде пайда болған сезімі арқылы белгілі бір жаңғырықтың синтаксистік өзгертулері арқылы сөйлемді жарыққа шығарып тұр. Яғни мысал келтірілген сөйлемдер де эмоционалды сөйлемдер қатарына жатқыза отырып, дауыс сазының айтылуына қарай лепті сөйлемнің қызметін атқарып тұр дей аламыз. Демек, бәрімізге белгілі, лепті сөйлемдер, адамның толық эмоциясын көрсете алады.

Көркем шығармалардан көңіл-күйге байланысты сөйлемдерді анықтау барысында, олардың әр қилы көңіл-күйді білдіретіндігі нақтыланды. Сондықтан оларды жіктеп, сұраулы және лепті сөйлемдердің ассоциациялары деп топтастырдық. Олар: өкіну, таңдану, ұялу, ашу-ыза, қорқу, қуаныш, табалау, жиіркену, өкініш пен үмітсіздік, абыржу, т.б.

1. Қуаныш эмоциясын білдіретін лепті сөйлемдер:

- *Сүйінші! Сүйінші! Әбін ата, сүйінші! Қыздарыңыз, ұлдарыңыз бәрі-бәрі аман-есен келе жатыр! Дағыр, сенен де сүйінші! (Ж.Тұрлыбаев).*
- *Жарандар, бауырлар, мынау менің әкем! Әкем! Әкем! Әкем келді! Міне,*

әкемді көріңдерші! Менің әкем! Дәл өзі! – деді көзінен жас ағыза күліп тұрып (Ж.Тұрлыбаев).

Осы берілген сөйлемдердің барлығынан да қуаныш эмоциясы байқалып, кей жағдайда айқын аңғарылып тұрады. «Қуаныш адам кейпінің көтеріңкі болуымен, оның көңілді болуын, адамда жағымды, шұрайлы сөздер пайда болуымен байланысты. Мұндайда адам өте жомарт, мырза болады. Мысалы, бала қуанғанынан секіреді, шапалақ ұрады, жер тепкілейді, қатты күледі. Кейде орынсыз күледі. Адам алдымен күлімсірейді, сосын күлкіге көшеді. Қуанышқа бөлеп, бірін-бірі құшақтап, сүйеді (Т.Тәжібаев 1993: 240.).

Осы адамның эмоция білдірудегі арнайы зерттеулері көңіл-күй тебіреністерінің, сезімдердің ми қыртысы астындағы орталықтардың нервтік қозуынан және вегетивтік жүйке жүйесінде жүріп жатқан физиологиялық үдерістердің болып жататындығын нақты көрсетті деуге болады. Белгілі қазақстандық психолог, ғалым Қ.Жарықбаев та бұл жөнінде өз ойын былай топшылайды: «Мидағы бөлек «әрбір жартышарлар тәуелсіз сананы біршама бақылайды. Барлығына танымал мидағы сол жақ доминантты жартышар сөйлеу мен біршама лингвистикалық немесе вербальды қызметті бақылайды, ал эмоциялар негізінен оң жақтағы жартышардың бақылауында болады (Қ.Жарықбаев 1970: 323.). Осыған орай жоғарыдағы келтірілген сөйлемдерді талдап

көрелік. Бірінші сөйлемдегі бізге жеткен адамның әсерлі сөзінен қуаныш эмоциясы білінеді. Қазақ халқы, әдетте, аса қуанышты хабарды естігенде, сол ақпаратты үй иесіне, қуанышқа тікелей қатысы бар адамдарға сүйінші сұрау арқылы жеткізетіндігі белгілі. Осы лепті сөйлемдерді қолдану арқылы адам қуанышын жасыра алмай, бар дауысымен айқайлап, сүйінші сұрайды. Осы хабарды жеткізуде ол өз әрекетімен, болмысымен екінші бір кісілерді шаттандыруға тырысады. Ондай кезде хабар жеткізуші адамның бет-әлпеті өзгеріп, ыржиып немесе жымыып, күліп, жолындағыларды қаға-соға, тапырақтап жүгіріп келуі де мүмкін. Оның қимыл-әрекеті ешкімге әбес те көрінбейді. Бұл жерден лепті сөйлемдердің тек адамның эмоциясын ғана білдіріп қоймай, халықтың ұлттық болмысын, характерін де таныта алатындығын атап өту қажет.

Ал екінші сөйлемде де сөз иесі қатты қуаныш үстінде. Адам бір нәрсеге қуанып, қатты күліп болған соң да қуанышын жасыра алмай, күлімсірей береді. Яки қатты шаттанудың белгісі ретінде көзден жас ағу үдерісі де болады. Оның шексіз қуанышын мидағы оң жақтағы жартышары жүзеге асырып тұр. Оның қуанышынан берілген сөйлемі эмоцияны беріп тұрғандықтан, лепті сөйлемді құрайтыны анық. Осы сөйлемді жарыққа шығару үшін адамға реалды шындықты дұрыс бейнелеу мүмкіншілігін туғызатын мидың негізгі функциясындағы түйсік арқылы қабылданған ми орталықтарының қатынасқа рефлекс жасап, уақытша күрделі нервтік байланыс тудырып, сол қалпында мидың үлкен жартышарлар қабығының бейнелеу әрекеті санаға жеткізеді де, үлкен миға әсер етеді. Мидың оң жақ бөлігіндегі жартышарлар арқылы өз эмоциясын білдірсе, сол эмоциясын ойлау үдерісімен бірге мидың сол жақ бөлігі арқылы үлкен миға әсер етеді (Т.Тәжібаев 1993: 240.).

2. Ашу-ыза эмоциясына байланысты сұраулы және лепті сөйлемдер:

- *Ә-әй! Не оттап отырсың-ай?! – деген ызалы Мұхаммед әйеліне қарай төне түсті (С.Жүнісов).*
- *Томан ба, асып барасың! – деді енді шынымен ызаланған Ораз Мұхаммед (М.Мағауин).*
- *Менің арыз айтуға ыңғайланғанымды сезді білем, бай ашуына мінді.*
- *Шық иттің баласы! Шық деген соң шық! – деп таяғына жармасты. (Б.Майлин).*
- *Әптігі әлі басылмаған Аинолла ақсақал сабасына түсе алмай:*
  - *Қайда қонақтарың? – деп шаңқ ете қалды (Р.Нұрғалиев).*
- *Назым ашуланып қалды:*
  - *Мен бе? Мен жасырынбақ ойнауды білмеймін бе? (Б.Соқпақбаев)*

Көрсетілген бұл сөйлемдер тобы ашу эмоциясына байланысты туған. Ашу эмоциясында адам қысылады, көзі жалт-жұлт етіп, дем алысы жиілейді. Адамның танауы делдиіп, бұлшық еттері қатайып, жауына, не жек көретін затына тап беруге дайын тұрады. Ашуын келтірген адам оған жексұрын болып көрінеді, қолынан келсе, құртып жіберердей болады. Мұндай жағдайда адам баласын тік ұстап, кеудесін керіп, бұлшық еттерін қатайтып, нық басып жүре бастайды (Т.Тәжібаев 1993: 240.).

Алғашқы сөйлемде адамның ызасы мидың оң жақтағы жартышардың көмегімен жүзеге асса, оның осы эмоциясынан туған сөйлем мидың сол жақтағы жартышардың қызметі арқылы беріліп тұр. Бұл сөйлем сыртқа сұраулы сөйлем арқылы беріліп, яғни сұраулы сөйлемде екі немесе одан да көп адамның қатысуы арқылы жасалып тұрғанын аңғарылады. Әрі сұраулы сөйлеммен қатар кейіпкердің көңіл-күйі де қоса берілген. Сөйлемдегі Мұхаммедтің есту түйсігі арқылы қабылданған мәлімет санаға сол қалпында барып, миға тітіркендіргіштер арқылы әсер етеді. Мидың оң жақтағы жартышарының көмегімен эмоция пайда болып, сол жақтағы жартышар арқылы ойлау барысында сөйлеу жарыққа шықты. Оның ой арқылы шыққан сөйлемі нәтижесінде лепті сөйлем арқылы беріліп тұр. Лепті сөйлемде сөйлеушінің эмоциясы байқалады, сондықтан ашу эмоциясында лепті сөйлемдердің жарыққа шығатыны байқалады.

Екінші сөйлемдегі Ораз Мұхаммедтің ашу эмоциясы арқылы беріліп тұрған сөйлемінен, Ораздың есту түйсігі арқылы қабылданып, бұл эмоциясы мидың оң жақтағы жартышарына әсер етіп, нәтижесінде сол жақтағы жартышардың көмегімен бірге ойлау процесі арқылы осы сөйлемдінің жарыққа шығуына септігін тигізді. Бұл сөйлем де лепті болуының себебі сөйлеушінің ашу эмоциясын білдіріп тұр.

Үшінші сөйлемде ашу эмоциясы көру түйсігі арқылы пайда болған құбылысты адам қабылдау арқылы іс-әрекетті сол қалпында санаға жеткізіп, мидың оң жақ бөлігімен сол жақ бөлігінің әсерінен адам ойы жарыққа шығады. Адамдардың ашу күші барлығында бірдей емес. Бұл жердегі адамның ашу-ызасы эмоциясынан да лепті сөйлем туындап тұр. Мұндай жағдайда ашуға булыққан адам өз әрекетіне есеп бермей, даусы қатайып, таяққа жармасуы не болмаса адамның жағасына жармасуы, тіпті қолында не маңайында тұрған затпен салып қалуы да – елге мәлім жайттар.

Төртінші сөйлемде Айнолланың ашуы оның шаңқ еткен дауысынан-ақ көрініп тұр. Мұнда да алдыңғы жақта айтылғандай үдеріс жүріп, соның нәтижесінде лепті сөйлемнің түзілуіне жол ашылған. Соңғы сөйлемде Назымның ашуы оның сөзі мен бет-әлпетінен, әрекетінен көрінеді. Оның дәл осы эмоциясы сұраулы сөйлемді түзуге себепші болады. Ашу эмоциясын жарыққа шығару үшін есту түйсігі арқылы қабылданған ақпаратты санаға жеткізеді. Осы кезде миға сигналдар арқылы берілген

ақпарат мидың оң жақ бөлігіне әсер етіп, нәтижесінде ашу эмоциясы туындайды. Сұраулы сөйлемді іске асыру үшін екі қатысушы қажет. Олар сөйлеуші, яғни сұрақ қоюшы және сұрақ қабылдаушы. Сондай-ақ бұл сөйлем кейіпкер Назымның тез ашуланшақ екендігімен қоса, намысты жан екендігін де білдіріп тұр.

Ашу – базалық эмоция, ызаның бір түрі. Мұндай эмоциялық күйдің қабаттасуы субъектінің қиындықпен проблема тудыратын, мезгілсіз және моральдық жағдайымен байланысты. Осы эмоциядағы сөйлемдер, көбінесе, сұраулы, лепті болып келетіні аңғарылды. Адам ашу үстінде ернін қатты қысып, тілін тістеп, қасын керіп, қабағынан қар жауғандай болады. Адам бойындағы ашу-ыза мінездің әлсіз немесе күшті болуына байланысты. Жеңіл мінезді адамдарда ашу көп тұрмайды. Ашуланады да, біраздан соң оны ұмытып кетеді. Ал әр мінезді адамдарда ашу оңайлықпен тарқамайды, ол әр кез бұрқанып, кектеніп жүреді.

3. Таңдану эмоциясына байланысты түзілген сұраулы және лепті сөйлемдер:

- *Ой қу-ай! Бұл қу сондай! – деп Сыдық таңырқап жатыр (Б.Соқпақбаев).*
- *Апыр-ау, мынау... Шанышқалы Қабен батыр ғой! - деді кенет Манақ ішін*

тартып,

Арысым-ай, аман екенсің ғой! (М.Мағауин).

- *Қазақша бір сөз білмейсің. Қалайша тез түсініп қойдың? –Тұрар таң қалды (Ш.Мұртазаев).*
- *Паһ-паһ, жылпылдағым-ай, жеткенше бәрін жайғастырып та қойдың ба? –деп Балпық та оның қимылына таңдай қақты (Ж. Тұрлыбаев "Райымбек батыр").*

Бұл топтағы сөйлемдердің барлығы бір нәрсені көру, есту сияқты түйсіктер арқылы санаға жеткізіледі, қабылдаулар тұтастай зат қалпында бейнелеу арқылы санаға түсіріледі және осы эмоциялар санаға жеткенде құбылыстардың бір-бірімен байланысып, тереңірек тану үшін ойлау процесінде жүреді де, сол ойын жүзеге асыру үшін сөйлеу пайда болады. Адамның ми жартышарларының сол жақ бөлігінде Брока жүйке жүйесі бар. Ол – кісінің дыбыстап сөйлей алуын басқарып тұратын орталық (Қ.Жарықбаев 1970: 323.). Алғашқы сөйлемдегі таңдану эмоциясы – адамның көру түсінігі арқылы қабылдап, қабылдау арқылы ақпаратты санаға құяды. Осы кезде тітіркендіргіштер бас миға әсер етеді. Мидің оң жақ бөлігі арқылы таңдану сезімін білдірді. Таңдаған кезде адамның бет-әлпеті өзгеріп, сөйлеу тіліндегі дауыс ырғағында өзгеріс байқалады. Адам осы кезде таңдану эмоциясындағы сөзін сөйлем арқылы жарыққа шығару үшін, ойлау процесінде мидің сол жақ бөлігінің қызметімен бірге әрекет етеді (Қ.Жарықбаев 1970: 323.).

Осы ми жартышарының сол жақ бөлігінің көмегі арқылы сөйлем, яғни лепті сөйлем туындап тұр.

Екінші сөйлемде адамға реалдық шындықты дұрыс бейнелеуге мүмкіншілік туғызатын мидің негізгі функциясы – көру түйсігі. Көру түйсігі арқылы ми орталықтарын қатынасқа түсіретін қабылдау ақпаратты санаға жеткізеді. Одан бас миға тітіркендіргіштер арқылы әсер етіп, мидың оң жақ бөлігі арқылы эмоциялық, экспрессивтік қасиеттер туындайды. Содан кейін ойлау әрекетінде мидағы жартышардың сол жақ бөлігі арқылы сезімін сыртқа шығарған кезде, лепті сөйлемдерді жарыққа шығарады. Бұл сөйлемде әрі таңдану, әрі сүйсіну, әрі мақтану эмоциялары қабаттаса берілген.

Үшінші сөйлемдегі таңдану эмоциясы есту түйсігі арқылы қабылданып, үлкен жартышарлар қабығының бейнелеу әрекетіндегі санаға қабылдау арқылы жететінін аңғарамыз. Тітіркендіргіштер бас миға әсер етіп, есту немесе көру сигналы арқылы миға барады. Осы кезде таңдану эмоциясы мидың оң жақ бөлігіндегі жартышардың бақылауынан туып, сол жақ бөлігі арқылы бізге сұраулы сөйлемді ойлау әрекеті арқылы жеткізіп тұр. Сұраулы сөйлем болғандықтан бұл жерде екі немесе одан да көп адам қатысып тұрғанын аңғарамыз. Эмоция әсерінен сөйлем тудындап тұр.

Соңғы сөйлемдегі психологиялық әрекеттен адамның таңданғандығының жоғарғы процесін аңғарамыз. Мұндағы психологиялық әрекет көру түйсігі арқылы қабылданып, нәтижесінде санаға жеткізген. Мидың оң жақ бөлігіне жеткен ақпараттан таңдану эмоциясын тудырды. Сол таңданғандығын сөйлеу әрекетінде жарыққа шығару үшін таңдай қағу әрекетімен лепті сөйлемін жарыққа шығарды.

Бұл берілген мысалдардағы сұраулы және лепті сөйлемдер сөйлеушінің таңдану эмоциясын білдіріп тұр, бұл эмоцияларды сөйлем арқылы жеткізу мотивті жеткізу болып табылады. Мотивті жеткізу әдісі болып саналатын эмотивті интенция адамды сөз және сөйлеу қызметіне итермелейді.

4. Өкіну эмоциясына байланысты шыққан лепті сөйлемдер:

- Қап! Мұнша асығып... енді құр ауыз... (Б.Соқпақбаев).*
- Қап, таза масқара болдық-ау! Балуан Айдар, батыр Айдар, сенен соң арғында ұл тумаған екен ғой... – деді Шәш түңіле күбірлеп (М.Мағауин).*

Былай ұзай бере, Олжабай:

- Әттеген-ай! – деп бармақ тістеді. – Бір нәрсені қапы жіберіппін-ау! (Ж.Тұрлыбаев).*

Дәл осы топтағы сөйлемдер өкіну сезімін білдіреді. Адам өкінгенде белгілі бір мәселеге аяқ-асты бармағын шайнайды. Бірақ өкінуді уайым-

қайғы эмоциясымен шатастыруға болмайды. Мұндай көңіл-күйлер, көбінесе, ұзаққа созылмайды, бірақ кейбір өкіну сезімдері көп уақытқа дейін басылмайтындығы да кездеседі. Өкіну эмоциясы кезінде де адамның бет-әлпеті өзгереді.

Алғашқы сөйлемнен көркем әңгіме кейіпкерінің қонағын дұрыс күте алмай, құр ауыз кеткеніне өкініп тұрғаны аңғарылады. Өкінуді білдіретін «қап» сөзі арқылы, әрі көп нүкте қойылуының негізінде өкініш сезімі айқын берілген.

Келесі сөйлемдегі сөйлеушінің аузынан шыққан лебіз оның психологиялық үдерісінен хабар беріп, кейіпкердің әрі өкінішін, әрі түңілуін байқатады. Өзі үміт күткен адамының Айдар балуандай бола алмауы оны қынжылтады, намысын оятады. Соның салдарынан көңіліне өкініш сезімін ұялатып, тіпті түңілдіруге дейін барғызады.

5. *Абыржу, сасу эмоциясына байланысты сұраулы және лепті сөйлемдер:*

▪ *Сенер-сенбесін білмей тұрған Қалия:*

- *Жұматжан-ау, әлгі қайда кетті? Іздеші әкенді. Ойбай-ау, Дәуқара-ай, пәлі, ұят-ай! Кешіріңіз, Құдайберген-ау. Құдеке-ау, үйге кіріңіз. Шай-судан ішейік, - деді (Р.Нұрғалиев).*

- *Қатты қобалжудан даусы дірілдеп, Дина әкесінің сөзін ғана қайталады:*

- *Иелік етем, мұрагерің болам, рахмет ата! – деді (С.Бақбергенов).*

▪ *Қабен қалбалақтап:*

- *Құп-құп... Пәлі, тіпті жақсы болды мұныңыз... Жақсы! – деп Семенов бөлмеден кеткенше алғыс айтып, дән риза болған кісі боп қалды (М.Әуезов).*

Бұл берілген сөйлемдер – адамдардың аяқ асты пайда болатын абыржу, сасу, қобалжу эмоцияларынан туындаған синтаксистік бірліктер. Адамда мұндай жағдайда жүрегі қатты соғып, қан тамырының соғуы жиілей түседі. Тынысы тарылып, демалысы қиындайды, кей кезде адам бойынан суық тер бұрқ ете түседі.

Алғашқы сөйлемдегі абыржу – бір сәтте пайда болған адам көңіл-күйі. Үй иесі жоқ кезде қонақ келсе, әйелі қатты сасқалақтап, абыржып, не айтып, не қойғанын білмей қалады. Қалияның абыржу эмоциясы «шындық әрекетті дұрыс бейнелеу мүмкіншілігін туғызатын мидың көру түйсігі арқылы қабылданып, сол қалпында үлкен мидың жартышарлар қабығындағы бейнелеу әрекетіндегі санаға жетті. Мидың оң жақтағы жартышардың әсерінен ол сыртқа абыржу эмоциясын ойлау үдерісімен бірге сөйлеген сөзін жарыққа шығарады» (Қ.Жарықбаев 1970: 323.).

Мидың сол жақтағы жартышарларының көмегімен сұраулы және лепті сөйлемдер туындап, олар абыржу сезімін аңғартып тұр.

Екінші сөйлемде өзі қатты сасып, қобалжып тұрған Динаның миында оң жақтағы жартышарда болып жатқан күрделі эмоцияны біреудің сөзін есту негізінде түйсігі қабылдап, сол қабылдауды санаға жеткізіп тұр. Бұл жерде әрі абыржу, әрі қуану эмоциясы қабаттаса келіп, қобалжу сезімі басымырақ болып тұр. «Үлкен мидың оң жақтағы жартышары арқылы адам эмоциясын ойлау арқылы сол жақтағы жартышарға әсер етеді де, соның нәтижесінде сөйлеу үдерісі жарыққа шығады (Қ.Жарықбаев 1970: 323.). Лепті сөйлемдердің қалыптасуы арқылы адам өз сезімін толық жеткізе алады. Әрі кейіпкер оны ерекше бір толқыныспен, сезіммен беріле айтқандықтан, жоғарыда айтылғандай психологиялық үдерістер негізінде айырықша дауыс ырғағымен жеткізеді. Әрине, ондай жағдайда сөзсіз лепті сөйлемдер туындайтыны хақ.

Ал үшінші сөйлемдегі жағдаяттан адамның қобалжығанын оның қуанышты бір хабар алғандығынан байқаймыз. «Бұл қобалжу есту түйсігі арқылы шекеге сигналды қабылдайды. Сол қабылдаудан мидың оң жақтағы жартышары көмегі негізінде адамда сезім, толқу пайда болады. Соның барысында ойлау үдерісі жүріп, мидың сол жақтағы жартышары сөйлеу тілін тудырып, лепті сөйлемді жарыққа шығарады». Сөйлемдегі адам қуанғандықтан сасқалақтап, толқып, тебіренгеннен аузына сөз түспей, алғысын жеткізе білген. Бұл жерде оның эмоциясы қайталаулар арқылы, не дерін білмей сасқалақтағаны көп нүктелердің қойылуы арқылы білдірілген.

Қорыта келгенде, адам өз эмоциясында психологиялық түрлі жай-күйге, күйзелістерге ұшырай отырып, соны қарым-қатынас әрекетінде сөйлеу арқылы жарыққа шығаруы үшін лингвистикалық бірліктерді қажет етеді. Яғни, адам организмінен ойлау, тіл арқылы шыққан сөз, сөз тіркестерінен құрылған сөйлемдер міндетті түрде лепті сөйлемдерді қалыптастырады. Одағай сөздердің қатысуы арқылы және сол сәттегі кісі көңіл-күйін дөп басып бере білетін эмоциялы, лепті сөйлемдер негізінде түзілетіндігі алдыңғы талдаулардан-ақ анық аңғарылған еді.

Соңғы сөйлемдегі өкіну күйі өткен жағдаятқа байланысты ойлау үдерісінде қайта жаңғыртылып тұр. Ойлау – адамның ми қабатында жүретін әрекет болғандықтан, оған, әдетте, ми қабығы түгел қатысып отырады. Бір нәрсені істеп алып, оны ой елегінен өткізу нәтижесінде, яғни қайта ойланып, өткенді еске түсіруде өкінген кейіпкер сөйлемі де көңіл-күйді білдіретін сөйлемге негізделеді.

Мұнымен қоса лепті немесе сұраулы сөйлемдер бұдан басқа ұялу, жиіркену, үрейлену, сасу, т.б. эмоцияларды білдіре алатындығына көз жеткізілді. Мысал келтіріліп, талданған жоғарыдағы лепті, сұраулы сөйлемдердің ассоциациялары көптеген психолінгвистикалық әрекеті таныта алады екен. Жалпы, эмоциялық, экспрессивтілік тілдік барлық

құрылымдардың бөлшектерінде көрінеді. Бірі – болмыстан, күнделікті айналадағы қоршаған ортадан алған әсерді білдіру, тыңдаушыға жеткізу. Екінші – тыңдаушыны не болмаса үшінші бір жақты іске жұмылдыру үшін ықпал ету. Сондықтан да тілде осы әсерлерді жеткізуде қолданылатын лепті және сұраулы сөйлемдердің орны ерекше.

КАЙНАҚÇA

- Ahmanova, O.S., (2004), *Slovar lingvisticheskikh terminov*, Moskva: Editorial URSS, 571.
- Gvozdev, A.N., (2005), *Ocherki po stilistike russkogo yazika*, Moskva: URSS (Komkniga), 408.
- Zharikbaev, K., (1970), *Psihologia/peduchilishege arналған okulik*, Almati: Mektep, 323.
- Kenesbaev, S. ve T. Zhanuzakov (1966), *Russko-kazahski slovar lingvistichkih terminov*, Almati: Nauka KazSSR, 206.
- Sachs, J.S., (1967), *Recognition memory for syntactic and semantic aspects of connected discourse*, «Perception and Psychophysics», II, 437-442.
- Smagulova, G., (1996), «Frazelogizmderdin varianttilii», *Komekshi oku kurali*, Almati: Sanat, 128.
- Tazhibaeв, T.(1993), *Zhalpi psihologia*, Almati: Kazak universiteti, 240.